

Az antihellenistikus apologia az őskeresztyén egyházban Quadrátustól Lactantiuszig.

Origenes. A keresztyénség maga sokkal hatalmasabb, mint emberi erővel megírt védelme. A „Κατὰ Κέλσου“ (contra Celsum) című nagy terjedelmű apológiai főművének a bevezetésében mondja: vajjon nincs-e magától elég ereje, hogy bármilyen irányú támadást elhárítson, s nem tudja-e bármilyen védelemnél jobban vissza utasítani az ellene felhozott hamis bizonyítékokat? (Bevez. 1 pont). A keresztyénség védelme maga a keresztyénség. Az Üdvözítő hallgatott, amikor hamis tanukat hoztak fel ellene, s nem válaszolt, amikor vádolták, mert nem kételkedett abban, hogy egész élete, és tettei ártatlanságát jobban megvédelmezik, mint a leghatásosabb beszéd. (ib.)

A keresztyénség védelme, tehát nem lehet pusztán szóapológia; a tettek apológiájának kell lennie. Ma is állítanak hamis tanukat Jézus ellen, ma is vádolják őt, mert az emberek gonoszak maradnak, de ő most is olyan csendesén hallgat, mint korábban, s szavakkal nem védelmezi magát. Tanítványainak büntelen, tiszta élete beszél helyette. (Bev. c. 2.) De hát akkor vetődik fel a kérdés, miért írja terjedelmes védőiratát? Ambrósius ösztönzésére fog munkába és pedig azért, hogy a legkisebb látszata se legyen annak, mintha a vádak nem tudná visszautasítani. (I. könyv, 10. rész, 2. pont.) Ha mindjárt maga a keresztyénség sem gyengébb sem erősebb nem lesz ilyen védőirat által, mégis szükség van hitvédelmi munkákra, mert lehetséges, hogy azon nagy tömegben, amelyet keresztyénnek neveznek, találkozhatnak olyanok, akiket az apostol hitben gyengéknek nevez, akiket Celsus talán félrevezetett, s akik a vádak megcáfolása révén újból megnyerhetők. (Bev. 4.) Positive a hitben gyengéket akarja erősíteni, ezért szeretné, ha szavaival a szívükre tudna hatni azoknak, akik Celsus könyvét olvasták, hogy kihúzhassa azon nyilatkat, amelyekkel megsebesítettek, mivel Isten fegyverzetével nem készültek fel, s meggyógyítsa az általuk okozott sebeket (V. 1, 1), negative az ellenfél támadásait visszautasítani és meggyőzni arról, hogy felfogása helytelen. Isten segítségével — mondja — szükség van olyan igékre, amelyek alkalmasak arra, hogy kitépjenek a

¹ Mosheim fordítása alapján.

lélekből minden hazugságot, amelyek talán Celsus irata révén ott meggyökeresedtek, . . . ámde nem elégséges pusztítani és rombolni, a kiirtott helyére plántálni is kell olyan növényeket, amelyek Isten szent földjéhez méltók, s a hazugság rombadöntött épülete helyett a dicsőség templomát kell felépíteni. (IV. 1, 1.)

Celsus legfőbb vádja a keresztyénséggel szemben, elődeiéhez hasonlóan az, hogy a keresztyénség balgaság. Felfogása szerint a keresztyének minden vizsgálat nélkül hisznek. Találhatók köztük olyan emberek, akik sem maguk nem tudják hitük alapját megadni, sem másoktól azt nem akarják meghallani. Jelszavuk: mit kerestek és kutattok, higgyetek csak; a ti hitetek üdvözít benneteket. Van még egy másik alapelvük is: e világ bölcsesége káros és gonosz, a balgaság ellenben jó és szent (I. 2, 1). Különbéféle meséket gyűjtöttek össze és költöttek, hogy az együgyűeket megrémítsék (III. 4, 1). Tanaik a következők: aki bölcs, okos, tanult, az ne jöjjön hozzánk; okosság, tudomány, tanultság nálunk csak kárára van; aki együgyű, tudatlan, gyermek, balga, az jöjjön hozzánk . . . s így maguk vallják be, hogy másokat, mint tudatlan értelmetlen asszonyokat, gyermekeket, szolgákat se meggyőzni nem tudnak, se nem akarnak. (III. 8, 1). Pedig hát mi kivetni való van abban, ha valaki tanult ember akar lenni, ha különféle hasznos és jó gondolatokkal tölti meg fejét, ha okos, vagy okosnak látszik? Árt ez az Isten megismerésének? Nem bizonyos-e sokkal inkább, hogy mindez hasznos és szükséges azok számára, akik az igazságot keresik? (III. 8, 6.) Ha okos és értelmes emberek gyülekezetében vannak, úgy hallgatnak, ha ellenben gyermekek, szolgák, értelmetlenek társaságára akadnak, úgy mindjárt beszédhez fognak, és értenek hozzá, hogy e vak tömeget csodálkozásba ejtsék (III. 9, 1). Amíg más vallások papjai nagy hanggal hívják azokat, akik tiszta kezűek, bölcs nyelvűek, akik nem érzik magukat bűnösnek, addig ők így szólnak: aki bűnös, aki balga, aki gyermek, általában aki szerencsétlen és nyomorult az jöjjön hozzánk, mert Isten országa ilyeneké (III. 10, 5). Vajjon miért nem jött Istenük azokhoz, akik semmi bűnről sem tudnak; vajjon gonosz dolog az, ha nem követünk el bűnt? (III. 10, 8.) Vak emberek ők, akik hozzájuk hasonlókat akarnak arról meggyőzni, hogy az éleslátók világtalanok (III. 10, 23), részegek, akik korhely cimboráikkal hitetik el, hogy a józanok ittasok (III. 10, 22). Hasonlatosak az olyan emberhez, aki megigéri a betegnek, hogy meggyógyítja, emellett azonban mindenképen megakadályozza azt, hogy valamely tanult orvost hívjanak hozzá, mert attól tart, hogy ez felfedi tudatlanságát (III. 10, 21).

Origenes, mindenek előtt Celsus alapelvét igyekszik megdönteni: a keresztyénségnek és bölcseségnek semmi köze egymáshoz. A keresztyén hit alapja, mondja, senki elől sincs elzárva; mindenki megvizsgálhatja azt, a keresztyének maguk bátorítják erre az embereket (I. 2, 5). És ha mindenki ráérne

erre, úgy bizonyára az volna egyedül helyes állapot, hogy csak azután higyjünk miután megvizsgáltuk hitünk alapját (I. 2, 1).

Ámde milyen kicsiny azon emberek száma, akiket a mindennapi élet küzdelme, vagy az értelem gyengesége nem akadályoz meg abban, hogy hitük igazságát megvizsgálják. Hogyan lehetne másképp a mai nemzedék nagyrészét megmenteni, mint úgy, ahogy az Üdvözítő tette. Olyan sok ezer ember hitt, és hite kiemelte őt a bűnök és vétkek sarából, amelyben elmerültek. Kérdezze meg csak Celsus a hívő sokaságot, hogy jobb lett volna-e ránézve, ha vár addig megtéréseivel, és megjavulásával, amíg hitének igazságát pontosan megvizsgálta (I. 2, 1). A hit szükségességét Celsus is beláthatja, mert hiszen ez a pogányokra nézve is nélkülözhetetlen. Ezt követelik a filozofus iskolák fejei hallgatóiktól (I. 2, 2), ezt a mindennapi élet (I. 2, 3). Pedig hát ebben a hitben csalódhatnak, és gyakran csalódnak is (ib.); de abban a hitben, amelyet a keresztyének követelnek tagjaiktól, még senki sem csalódott, annak igazságát mutatják a következmények (ib.). Ezért mondják a keresztyének, hogy olyan emberek, akiknek sem idejük, sem elegendő értelmük ahhoz, hogy hitük alapját megvizsgálják, egyszerűen fogadják el azt, mivel a gyakorlati következmények bizonyítják annak helyességét. Nyilván való tehát, hogy Celsus alapelve nem igaz, és úgy a ráépített következtetések is helytelenek. Elvileg a keresztyének sohasem mondják, hogy vakon higyjünk, hogy a bölcs ember tartsa távol magát tőlük (III. 8, 1). Ha néhány tévelygő beszélt is ehhez hasonló, ebből még nem következik, hogy az egész keresztyénségnek ez a felfogása, s hogy ez azért elvetendő (ib.). A keresztyének hívják az egyszerű, balgatag embereket is, de hívják a tanultakat és felvilágosultakat is. Azt mondják: közeledjetelek nyugodtan hozzánk ti bölcssek, ti okosak, ti tanultak, de ne maradjatok el ti sem, ti tudatlanok, balgák, kiskorúak, gyermekek, együgyűek, mert ami tudományunk, amely minden embert Isten szolgálatára készít elő, az ilyen embereknek is javára szolgál (III. 8, 5). Mindenkit hívnak ők, hogy magát megtisztítsa és megszentelje; ha a bűnösöket is hívják, úgy ez azért történik, hogy lelkük sebjét tudományukkal bekötözzék és a gonosz indulat tűzét a hit orvossága által megozták (III. 10, 7). És amennyiben büntelen ember nem található, valamennyiünknek szükségünk van a keresztyén hitre (III. 10, 8). Az értelmes ember ezt könnyen beláthatja, de az együgyű is megértheti (VI. 2, 3).

Ha bölcsesség kívánatos is, de nem a bölcseségnek látszata (ib.). A filozófiát nem becsülik le a keresztyének, csak hangsúlyozzák, hogy a próféták és Jézus tanításának nagyobb az értéke (VII. 6, 9, 10; V. 6, 3), mert a görög filozófia csak kevés ember számára való, a keresztyén igazság ellenben mindenki számára. Ha Plátónak ékes és feldiszített írásmódja nem is volt haszon nélkül való, mégis csak kevés embernek szolgált javára; míg ellenben az apostolok mindenki által érthető

egyszerű beszéde sokkal nagyobb haszonnal járt (VI. 1, 2). A görög filozófusok hasonlatosak a szakácshoz, aki az egyébként egészséges ételeket szokatlanul erősen megfűszerezi, úgy hogy csak azok élvezhetik, akik hozzá szoktak; ezeknek a száma azonban ama tápláló ételeket egyszerű módon készítik el, úgy mindenki élhet velük és erősítheti magát. És ezt teszi a keresztyénség (VII. 7, 7). Plátó és a görög filozófusok olyan orvoshoz hasonlók, aki csak az előkelő beteggel törődik (VII. 7, 8), műveiket csak tanult ember olvashatja, és értheti meg, míg Jézus beszédeit mindenki (VI. 1, 2). És ami a fő különbség, a pogány filozófusok, miután mély szellemi dolgokról értekeztek, beszédjük végeztével kimennek a kikötőbe, hogy ott Dianának áldozzanak; és így az isteni igazságot hazugságra változtatják (VI. 1, 4). Sem magukat, sem tanítványaikat nem tudják az istentelenségtől visszatartani (VI. 1, 5). Nem jutottak el az igaz Isten ismeretéhez, mert különben nem volna olyan ellentmondó a felfogásuk (VII. 6, 4), még Plátó sem ismerte, mert különben nem áldozott volna a bálványoknak (VII. 6, 2).

Ez a görög, s általában az egész emberi gondolkozás legnagyobb hibája: nincs elég ereje, hogy felfogásának a gyakorlati életben is elismerést szerezzen, pedig amint az evangélium tanítja: az embereket még nem nyerjük meg azért, hogy az igazságról beszélünk nekik; isteni erőre van szükség, amely annak szükségéről bizonyosságot tesz (VI. 1, 2). Ezért ha beismeri is, hogy a keresztyén vallás és görög tudomány néhány pontban megegyezik egymással, amennyiben a pogányok használták az írásokat (VII. 7, 7), mégis hangsúlyozza, hogy amaz nem tudja a lelket a helyes út követésére kényszeríteni (ib.).

* *Arnobius*. Hieronymus és utána a legtöbb egyházi író nem sokra becsüli Arnobius apologetikai tevékenységét. „*Arnobius inaequalis et nimius et absque operis suis partitione confusus*“ (Ep. 58₁₀). A főművében „*Contra gentes libri septem*“ található tagadhatatlan keresztyénellenes gondolatok miatt művét csak kísérlet gyanánt akarják az apologetikai művek közé sorozni. Ugyancsak Hieronymus jegyzi fel róla, hogy közvetlenül megtérése után írta művét, hogy megmutassa a keresztyén igazságban való nagy koruságát. Ez magyarázza meg nem kis tévedéseit, s enged arra következtetni, hogy intellektuális nehézségek miatt fordul el a pogány vallástól, amely a legnagyobb balgaságnak és istenkáromlásnak tűnik fel előtte. Az apologetikai eljárás mibenlétét ő is jól ismeri; de inkább a negatív elemet hangsúlyozza: lehetőség szerint visszautasítani az ellenfél rosszindulatú rágalmait (I. 1). A pozitív elem háttérbe szorul nála, mert felfogása szerint a keresztyén vallás védelmezés nélkül is megállhat, és igazsága nem lesz nagyobb, ha több követője lesz, s az emberek elismerik tekintélyét. Önerejével is megelégedett s saját igazságának alapjára támaszkodik; ereje akkor sem szűnik meg, ha követői mind elhagynák, sőt akkor sem ha mindenki

ellenfordulna, hogy megsemmisítse (III. 1). A keresztyénség védelmét nem lehet a keresztyénség megmentésével azonosítani.

A filozófiának az értékét elméleti téren nem vonja kétségbe, sőt szemben a többi apologetával méltatja a filozófusok erkölcsi tisztaságát, s a tudás minden ágában való jártasságukat. Ékesen tudnak szólni, helyesen következtetni . . . ámde miköze mindennek a dolog lényegéhez, biztosítja-e az ilyen és ehhez hasonló eljárás az igazság tudását? (II. 11). A filozófiának csak a világ keletkezésére vonatkozó felfogását érdemes a keresztyén vallás erre vonatkozó tanaival összehasonlítani. Ha a görög filozófusok azt mondják, hogy a világ tűzből vagy vízből keletkezett, önmagától, vagy idegen segítséggel jött létre, úgy csak saját véleményeiket fejezzik ki, hiszen szemtanuk nem voltak, csak hiszik hogy felfogásuk helyes. Ugy, hogy náluk is hit a dolgok végső alapja, mint a keresztyéneknél, Milyen joggal mondja tehát a pogány filozófus: a keresztyén hit nevetséges. A görögök Plátónak hisznek, a keresztyének Jézusnak. Mennyire méltatlan dolog most már azt követelni, hogy bár mindketten tekintélyekre hivatkoznak, a filozófusok állításait igazaknak tartsuk, Jézuséit pedig nem (ib.). Mivelhogy immár nevetik a keresztyének hitét, mondják meg ők a tudósok, a bölcsesség színborában megfürödtek, van-e az életben valamilyen foglalkozás, amelynél hitre nincs szükség (II. 8). Aki azt véli közülük, hogy a világ tűzből lett, az Heracleitosnak hisz, aki, hogy vízből, Thalesnek (II. 9). Hit áll szemben hittel, s a helyesebb az, amelynek nagyobb a valószínűsége (II. 4). Vagy igaz a keresztyén hit, vagy nem. Még ha nem igaz is, semmit sem vesztenek általa a keresztyének, mert hiszen segítségével tiszta erkölcsi életre jutottak; de ha igaz, ami sokkal valószínűbb, úgy azok, akik kigúnyolják, sokat, sőt mindent veszítenek. Vajon nem félték, ó szánalomra méltók, hogy esetleg igaz abból valami, amit ti megvettek, és ami fölött nevettek? (II. 5). A keresztyénség elfogadásával, nem ér kár bennünk, ha, amint mondják, alap nélkül való; elvetése azonban az üdvnek elvesztését vonja maga után, ha az idők végén kitűnik, hogy nem volt benne hazugság (II. 4). Az egyház története pedig amellettt bizonyít, hogy igaz a tanítása. Tekintsük csak Krisztus műveire, a fiatal keresztyénségre; milyen gyorsan terjedt el az egész földön; nincs egy vad nép sem, amely felvétele által meg ne szelidült volna; a legbölcsebb emberek, filozófusok és rhetorok, miután megismerkedtek vele, korábbi felfogásuknak hátat fordítottak; segítségével rabszolgák és szabadok egyaránt szívesen türik szenvedéseiket, házastársak inkább elválnak egymástól, mintsem hogy hitüket elhagyják. Minden csak nem történik véletlenségből, kellő alap nélkül (II, 5—10). Az egyháztörténete ilyenformán a filozófia és keresztyén vallás elsőbbségi vitáját a keresztyén vallás javára dönti el.

Lactantius. Az „*Institutiones divinae libri septem*“ kezdetén hangsúlyozza, hogy azért írja meg hitvédő művét, mert idejét

igy jobban feltudja használni. mintha az ifjúságot a szónoklás művészetére tanítaná, ha mindjárt ez a régi mestersége most is jó hasznára van¹. A pogány irodalomban és teológiában sokkal jártasabb — Arnobiushoz hasonlóan — mint a keresztényben. Hieronymus maga mondja róla: *utinam . . . tam nostra affirmare potuisset, quam facile aliena destruxit* (Ep. 58₁₀). Szemére vetik, hogy a nehéz dogmatikai kérdésekkel hamar végez; apologetikai tekintetben azonban el kell ismernünk kiválóságát. Bár ő már a kereszténység rendszeres védelmét akarja megírni, és „a falsa religione ad vitam beatam“ vezetni, de ez még neki sem sikerül, úgy, hogy nyugodtan számíthatjuk e korszak apologetái közé. Az első könyvben ír arról, hogy mivel még sokan vannak olyanok, akik az isteni kegyelmet nem szívesen szolgálják, azért tartja szükségesnek, hogy az evangéliom ügyéért nyilvánosság elé lépjen, annyival is inkább, mert korábban is voltak, akik az igazságot megfelelő világításba tudták helyezni; Minucius, ha egész életét erre szenteli, igen alkalmas lett volna erre; Tertullian is nagyon tanult volt, de kifejezéseit nehéz megérteni; Cyprián talán még a legalkalmasabb, amennyiben, mint szónok is kiváló . . . ezért határozza el magát, hogy visszautasítja azoknak a támadását, akik a kereszténység ellen foglaltak állást (5₄).

Ő tehát ismeri már a megelőző latinul író apologeták egy részét, — ha mindjárt helytelenül értékeli őket, amikor az apologetikai tekintetben kis jelentőségű Cypriánt becsüli legtöbbre — és mégis elődeinek működése után is szükségesnek tartja a hitvédelmi munkát; felfogása szerint a keresztényen tanítást csak megfelelő világításba kell helyezni, hogy az ellene szórt vádak hamissága nyilvánvaló legyen; magának a kereszténységnek a megértése végett azonban magához a forráshoz kell fordulni: . . . *ex ipso fonte hauriat, et plura, quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia reperiet* (VII. 25). . . . *si quis volet caetera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos rivus iste manavit* (VI. 24). Élet célját abban látja, hogy csak néhány embert is kiszabadítson a tévelygésből és az égbe vezető utra segítsen. Ha ezt eléri, úgy azt hiszi eleget élt és megtette kötelességét (De oppificio Dei c. 21)². E szerény vélemény mutatja, hogy az apologetikai eljárás feladatát könnyűnek nem tekinti, de mégis méltónak arra, hogy egész életét rá szánja, a tévelygést vissza utasítsa, az emberi ész által elérhető keresztényen tanításokról a fátyolt levonja, és annak, aki még többet óhajt tudni, az utat megmutassa.

¹ . . . *Quae professio multo melior, utilior gloriosior putanda est, quam illa oratoria, in qua diu versati . . .*

² . . . *Quo perfecto satis me vixisse arbitrabor, et officium hominis implemisse, si labor meus aliquos homines ab erroribus liberatos ad iter coeleste direxerit.*

A keresztyénségnek a filozófiához való viszonyára nézve új figyelemre méltó gondolatokkal áll elő. A religio és sapientia közt világosan megvonja a különbséget, és feladatát abban látja, hogy „sapientiam cum religione coniungeret“ (Inst. V. 1). A görögök és rómaiak nagy tévedése abban van, hogy vagy vallás nélküli filozófiát, vagy filozófia nélküli vallást akartak¹. Ha a pogány filozófia és vallás közt van is ellentét, a keresztyén vallás és a filozófia közt nincs. Mert az igazi filozófia nem lehet más, mint Isten imádása jámbor szolgálat által. A görög filozófusok csak „philosophoi“ és nem „sophoi“² (III. 25), mert önerejükből akarják az igazságot elérni, holott az emberi értelem csak egy bizonyos fokig juthat el; *ultra hunc gradum procedi ab homine non potest; homo autem per se ipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a Deo*“ (II. 3). Miután, mondja az Institutio-k kezdetén, az emberek sokáig hiába fáradtak azon, hogy az igazságot megtalálják, Isten maga jelentette ki magát, hogy megmutassa az emberi erő elégtelenségét, és hogy az eltévedteknek segítségére jöjjön. A világosságot felülről kapta az ember. Amilyen méltatlan az emberhez minden tudás megvetése, époly méltatlan a minden tudás akarása (3. k.). Mivel a görög filozófia erre nem gondolt, lett eredménytelenné, amint azt egyes képviselői be is ismerik; ezért a filozófiát azon különböző vélemények összefoglalásának tekinti, amelyek összegükben mutatják, hogy követőik hamis nyomokon jártak³. Anaxagoras panaszkodik, hogy sötétségben vannak. Sokrates bevallja, hogy semmit sem tudnak. Legjobb esetben is csak a különbséget tudják a jó és a rossz közt feltüntetni, de nem tudják hűveikkel amazt megkedveltetni, emezt megutáltatni, pedig ez az igaz filozófia⁴ (6. k.). amint azt Seneca is mondja, akiszerint *philosophia nihil aliud est, quam recte ratio vivendi*, amiért is azt kell mondani, hogy az eddigi filozófusok méltatlanul használták e kitüntető nevet (3. k.). A keresztyénség azonban a maga universalistikus, minden nép számára való követeléseit meg is tudja valósítani⁵, és így csak a keresztyén-

¹ . . . haec res efficit. ut philosophi etiam si natura boni, tamen nihil sciunt nihil sapiant. Omnis doctrina el virtus eorum sine capite est, quia Deum nesciunt, qui est virtutis ac doctrinae caput (VI. 9).

² . . . Nos ab hac calumnia immunes ac liberi sumus, qui philosophiam tollimus, quia humanae cogitationis inventio est: sophiam defendimus, quia divina traditio est (III. 16).

³ Errant ergo velut in mari magno, nec quo ferantur, intelligunt, quia nec viam cernunt, nec ducem sequuntur ullum (VI. 8). . . . Anaxagoras pronuntiat circumfusa esse ten ebris omnia. Empedocles angustas esse sensum semitas cueritur . . . ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat (III. 28).

⁴ . . . quoniam bene dicere ad paucos pertinet, bene autem vivere ad omnes (I. 1).

⁵ nec erit alia lex Romae alia Athenis alia nunc, alia posthac: sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis cernit . . . (VI. 8).